

DOSYA/DERLEME

'İŞÇİ DÖVİZLERİNİN 1998 SONRASI EĞİLİMİ VE GÖÇMENLERİN TASARRUF DAVRANIŞININ EKONOMİK KRİZLERE DUYARLILIĞI: TÜRKİYE ÖRNEĞİ'

Seçil PAÇACI ELİTOK**

Özet

Bu makale Türkiye'ye aktarılan işçi dövizlerinin 1998 sonrası gösterdiği eğilimi, ekonomik nedenleri ve sonuçları ile analiz etmektedir. Bu eğilimde ilk önemli nokta işçi dövizleri miktarının 1998 sonrası keskin bir düşüş yaşaması ve takip eden senelerde aynı seviyeye bir daha hiç ulaşmamış olmasıdır. İkinci öne çıkan nokta ise, 1998, 2000/1 ve 2008 krizleri sonrasında işçi dövizleri davranışının gösterdiği farklılıklardır. Bu çalışma bu iki nokta ekseninde, Türk göçmenlerin tasarruf davranışındaki eğilimi tarihsel gelişimi içinde incelemektedir.

Türkiye'deki işçi dövizleri literatürü; göçmenlerin tasarruflarını Türkiye'de değerlendirme davranışının arkasındaki mikro ve makro faktörler ile bu davranışın konjonktüreliliği analizi üzerine yoğunlaşmaktadır. Ekonomik sonuçları açısından değerlendirildiğinde, literatürdeki hakim görüş; işçi dövizlerinin genellikle kişisel tüketim amaçlı kullanılmış olması nedeni ile istihdam yaratan yatırımlara dönüşmediği dolayısıyla üretkenlik açısından pozitif bir dışsallık yaratmadığı yönündedir.

Bu bağlamda bu çalışma, var olan işçi dövizleri verisi el verdiği ölçüde, göçmenlerin Türkiye'de değerlendirdikleri tasarruflarının 1998 sonrası seyrine bütünsel bir bakışı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: İşçi Dövizleri, Tasarruf Davranışı, Göç, Ekonomik Krizler, Türkiye

Post- 1998 Trend in Aggregate Remittances Flows to Turkey and the Sensitivity of the Saving Behaviours of the Migrants in Economic Crises: Turkish Case

Abstract

This paper analyzes the post- 1998 trend in aggregate remittances flows to Turkey and evaluates the reasons and consequences of this trend for the Turkish economy in an historical context. One of the most striking facts in analyzing the volume and trend of the aggregate flows of remittances to Turkey is the

*Değerli yorum ve katkılarından dolayı İdris Akkuzu'ya teşekkür ederim.

**Dr., Araştırmacı, Hamburg Institute of International Economics (HWWI), Göç Araştırmaları Merkezi.

sharp decrease after the year 1998. Against this background, this paper also considers how remitting behavior is affected by economic downturns during and after financial crises of 1994, 2000/1 and 2008.

Remittance literature with respect to Turkey is centered around the determinants of remittances, both from a microeconomic and from a macroeconomic perspective, and their cyclical/anticyclical behavior. As far as economic consequences are concerned, available studies somewhat agree upon the fact that remittances did not turn into employment creating investments and solely functioned as a tool financing current account deficit in the case of Turkey. However, there is a gap in the literature for a study looking in depth at the causes and consequences of the fall in the post-1998 remittances trend.

Within this context, this study is an attempt, as the available remittances data allows, to present an overall prospect to the patterns of remittances in the post-1998 era.

Key words: Remittances, Saving Behavior, Migration, Economic Crises, Turkey

1. Giriş

Bu çalışma Türkiye'ye gönderilen işçi dövizlerinin niteliğinde ve niceliğinde 1998 sonrası gözlenen trendi analiz etmeye çalışıyor. Bu bağlamda Türk göçmenlerin tasarruf eğilimindeki değişikliklerle ilgili yurtdışına Türk göçünün dinamikleri arasındaki ilişki 1990 sonlarından günümüze analiz ediliyor. Makale aynı zamanda, işçi dövizleri davranışını 1994, 2000/1 ve 2008 finansal krizleri öncesi ve sonrasında karşılaştırmalı olarak inceleyerek işçi dövizlerinin krizden nasıl etkilendiği sorusuna cevap vermeye çalışıyor.

İşçi dövizleri ve bunların gelişmekte olan ülke ekonomilerine etkisi üzerine yapılan akademik tartışmalardaki artış göz önüne alındığında, Türkiye'nin işçi dövizleri deneyimi bizlere zengin bir araştırma alanı sunmaktadır.

Bu makalenin geri kalanı yedi alt bölümden oluşmaktadır. Bir sonraki bölüm Türkiye'ye giren işçi dövizlerine kısa bir tarihsel bakışı içeriyor. İlgili literatür üçüncü bölümde özetleniyor. Dördüncü bölüm Türkiye'ye gelen işçi dövizlerinin 1998 sonrası eğilimini, beşinci bölüm ise Türk göçmenlerin tasarruf davranışının ekonomik krizlere duyarlılığını analiz ediyor. Altıncı bölüm yöntemsel ve veri seti açısından karşılaşılan kısıtlamaları açıklıyor ve kapanış bölümünde sonuçlara ve politika önerilerine değiniliyor.

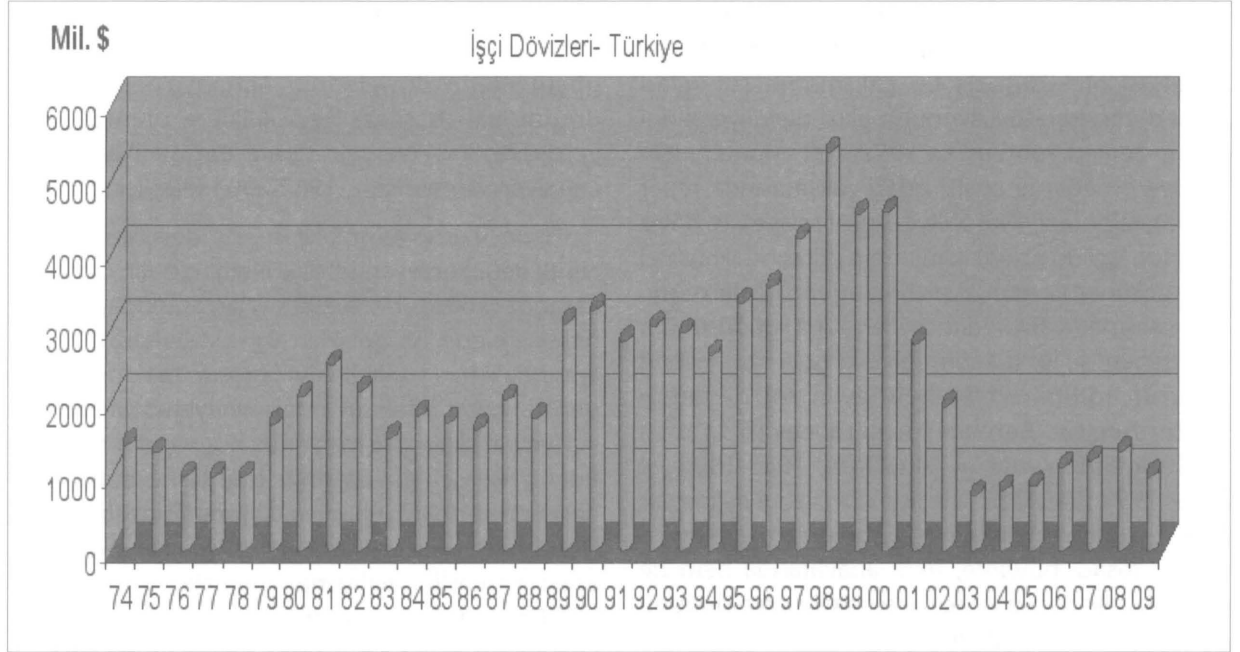
2. Tarihsel Arka Plan

İçduygu'ya (2005) göre, Türkiye on yıllardır işçi dövizini çeken gelişmekte olan ilk on ülkeden biri konumundadır. 1 nolu grafik Türkiye'ye 1974'ten

günümüze yaşanan toplam işçi döviz akımının seyrini göstermektedir. Bu grafikte ilk dikkatimizi çeken 1974 petrol krizi ve sonrasında Türkiye ekonomisinde yaşanan konsekütif devalüasyonlardır. 1980'lerdeki eğilimde ise iki temel faktör rol oynamıştır. Bunlardan ilki 1980 askeri darbesi ile Türkiye'nin ticaretini serbestleştirerek dışa açılması iken, ikinci faktör 1983-88 yılları arasında Almanya başta olmak üzere Avrupa'da geri göçü özendirilen teşvik programlarının uygulanmış olmasıdır. 1990 sonrası dönem ise işçi dövizleri üzerinde doğrudan etkisi olabilecek iki olaya sahne olmuştur. Bunlar 1999 depremi ve 90 sonrası yaşanan iktisadi-finansal krizlerdir. İşçi dövizleri miktarındaki genel eğilimin 1974'ten 1998'e kadar küçük sapsmalar haricinde genel bir atış gösterdiği, 1998 sonrası ise ciddi bir düşüşe geçtiği söylenebilir.

İşçi dövizlerinin Türkiye ekonomisi üzerindeki etkisine dair yorum ve fikirlerin çok büyük bir çeşitlilik taşıdığı söylenemez. Literatürde üzerinde hemfikir olunan argüman, ekonomik sonuçları düşünüldüğünde, Türkiye örneğinde, işçi dövizlerinin istihdam yaratan yatırımlara dönüşmediği dolayısıyla üretkenlik artışı bağlamında pozitif bir dışsalılık yaratmadığıdır. Uzun dönemde iktisadi kalkınmaya ve büyümeye etkisi bağlamında işçi dövizlerinin etkisi sınırlı kalmıştır. Örneğin Köksal (2006) işçi dövizlerinin enflasyon yaratıcı sonuçlar doğurması ve döviz kurunu negatif etkilemesi nedeniyle Türkiye ekonomisi üzerinde olumsuz etkisi yaptığını göstermiştir. Bunun yanı sıra, işçi dövizleri cari açığın finansmanında kısmen rol oynamış ve ithalat kapasitesini genişletmiştir. Literatürdeki çalışmaların çoğu bu dış ticaret açığını finanse etme fonksiyonuna odaklanmış ve işçi dövizlerinin produktivite yaratmaması boyutunun altını çizmiştir. Bu genel

Grafik 1. İşçi Dövizleri- Türkiye (1974- 2009), Milyon Dolar

Kaynak: Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası (TCMB)

algıdan sapma gösteren bir çalışma Koç ve Onan (2004) tarafından ortaya konmuştur. 1996 Türk Uluslararası Göç Anketi (TIMS -96)'ne dayalı bu çalışmada işçi dövizlerinin temelde geride kalan ailelerin yaşam standardını yükseltmede kullanıldığı için yoksulluğu ve gelir dağılımındaki eşitsizliği azalttığı sonucuna varılmıştır. De Haas (2005)'in verimlilik tanımına paralel olarak, bu çalışmada da barınma, sağlık, eğitim gibi kalemlere yapılan harcamaları tamamen verimsiz olarak nitelendirmedeki tanımsal hataların altı çizilmiş ve işçi dövizlerinin dolaylı pozitif etkileri üzerinde durulmuştur.

3. Literatür Özeti

Son birkaç on yılda, göçmen dövizleri üzerine olan iktisat literatürü hızla gelişmiş ve konunun çok farklı boyutlarını ele almaya soyunmuştur: tasarruf eğiliminin arkasında yatan faktörler, işçi dövizlerinin mikro ve makro düzeyde yarattığı sonuçlar, göçmenlerin arkada kalan ailelerine gönderdikleri para ile geri göç arasındaki ilişki gibi. İşçi dövizleri literatürü karşılaştırmalı çalışmalardan tek bir ülke ya da tek bir etnik gruba inceleme çalışmalara kadar geniş bir yelpazede ve oldukça kapsamlı bir literatür olagelmıştır. Fakat bu makalede, işçi dövizleri literatürünün sadece bu çalışmanın amaç ve kapsamı ile ilgili kısmı özetlenmiştir. Bu çalışmalar dört ana grupta toplanabilir.

Birinci grupta işçi dövizlerinin mikro ve makro belirleyicileri üzerine yapılan çalışmalar bulunmaktadır. Van Delan et al. (2005) işçi dövizlerini etkileyen mikro faktörler ve işçi dövizlerinin geriye göç kararındaki etkisini ampirik olarak analiz ettiği çalışmada; Türkiye, Fas ve Mısır'ı karşılaştırmalı olarak inceler. Bu çalışmada, her üç ülke örneğinde de, aile bağları ve göçmenlerin potansiyel kazançlarının işçi dövizleri alımında, menşe ülkesindeki hane halklarının potansiyel kazançlarından daha güçlü bir etkisi olduğu sonucuna varılmıştır. Bu çalışmada işçi dövizleri akımlarının menşe ülkede yaşayan hane halklarının göç potansiyeli üzerindeki pozitif etkisi de gösterilmiştir. İşçi dövizlerini etkileyen faktörler bağlamında ise, fedakarlık ve kişisel çıkar motiflerinin göçmenlerin tasarruf kararının ardındaki itici güçler olduğu belirtilmiştir. Almanya'dan Türkiye'ye akan göçmen dövizlerinin belirleyici öğelerini 1963-1982 dönemi için analiz ettiği çalışmada Straubhaar (1986), tasarruf davranışının arkasında, göçmen işçilerin Türkiye ekonomisinin stabilitesine duydukları güvenin, Türkiye'nin işçi dövizlerini çekebilme için sunduğu teşvik edici araçlardan çok daha önemli bir rol oynadığını göstermiştir. Bu çalışmadaki temel argüman, Türkiye'nin aldığı işçi dövizlerinde belirleyici olan en önemli iki faktörün Almanya'daki ücret seviyesi ile Türk göçmenlerin yatırımlarının

güvenirliliğine ve likiditelerine duydukları güven olduğudur. Almanya ve Türkiye arasında faiz oranı ve döviz kuru farklılıklarının işçi dövizleri üzerinde bir etkisi olmadığı da bu çalışmanın sonuçları arasındadır. İşçi dövizlerinin makro belirleyenlerini zaman-serileri yöntemi ile 1992-2003 dönemi için Türkiye örneğinde analiz ettiği çalışmasında Alper (2005), faiz oranı, fiyat seviyesi, gelir seviyesi ve döviz kurunun işçi dövizleri akımlarının arkasındaki temel makroekonomik değişkenler olduğunu göstermiştir. Aynı çalışmada, uzun dönemde yatırım güdüsünün, kısa dönemde ise tüketim saikinin göçmen işçilerin tasarruf eğilimlerinde belirleyici rol oynadığı gösterilmiştir. Benzer sorulara cevap arayan makalelerinde Aydas et. al (2004), 1965-1993 ve 1979-1993 dönemleri için, işçi dövizlerini belirleyen makro ekonomik faktörlerin faiz oranı farkı, enflasyon oranı, iktisadi büyüme, hem anavatanda hem de ev sahibi ülkedeki gelir seviyesi farklılıkları olduğunu belirtmişlerdir. Köksal (2006) Türk ticari bankalarının ve Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası (TCMB)'nin işçi dövizlerini teşvik etmekteki rolünün altını çizdiği çalışmasında, finansal altyapının işçi dövizleri davranışının önemli bir makro ekonomik belirleyicisi olduğunun altını çizmiştir. Akkoyunlu ve Siliverstovs (2007) 1964-2004 dönemi için, işçi dövizlerinin göç kararı üzerindeki etkisini açıklamadaki gücünü eşbütünleşim yöntemi ile hem kısa dönem hem de uzun dönem için analiz etmişlerdir. Kırdar (2005), Almanya'da yaşayan Türk göçmenlerin Türkiye'ye geri dönüş kararını incelediği çalışmasında, yüksek tasarruf potansiyeli olan göçmenlerin diğer göçmenlere göre daha yüksek geri dönüş olasılığı olduğunu göstermiştir.

İkinci grup çalışmalar, işçi dövizlerinin çevrimsel karakteri ve konjonktürelliği tartışmaları üzerine yoğunlaşmış bulunmaktadır. Örneğin, Sayan (2004) işçi dövizlerinin iş çevrimleri karakteristiklerine baktığı çalışmasında, işçi dövizlerinin gayrisafi yurtiçi hasıla (GSYİH) ile aynı yönlü (procyclical) ve Alman brüt milli geliri ile ise konjonktür karşıtı (countercyclical) eğilim gösterdiğini olduğunu göstermiştir. İlgili başka bir makalede, Erdem-Yiğit (2005) Türk işçi dövizlerinin Türk iş çevrimleri ile aynı yönlü ve Alman iş çevrimlerine ise karşıt yönlü bir seyir izlediğini göstermiştir. İşçi dövizleri akımlarının ilgili iş çevrimleri karşısındaki tepkisini- davranışını 1976-2003 yılları arasında on iki gelişmekte olan ülke için incelediği çalışmasında Sayan (2006) Türkiye örneğinde

çevrimsellik olmadığını (acyclicality) gösterir. Öte yandan, Akkoyunlu ve Khodolin (2006) buna zıt sonuçlar ortaya koyar ve Almanya'daki Türk işçi göçmenlerin dövizlerinin Almanya'daki toplam üretimdeki (hasılat) değişikliklere olumlu yanıt verdiğini, Türkiye'deki hasıla değişikliklerine ise reaksiyon vermediğini, 1962-2004 yılları için gösterir.

Üçüncü grup çalışmalar ise, işçi dövizleri ile diğer çeşitli değişkenler arasındaki ilişkiyi ele alır. Örneğin, Karagöz (2006), 1970-2005 yılları arasında, Türkiye örneğinde, işçi dövizleri akımı ve iktisadi büyüme arasındaki ters yönlü ilişkiyi gösterir. İşçi dövizleri ile geride kalan ailelerin refah seviyeleri arasındaki ilişkiye baktıkları çalışmalarında Koç ve Onan (2004), göçün ve işçi dövizlerinin göç hane halklarının gelirlerinde dolaylı olumlu etki yarattığını gösterirler. Dördüncü grup çalışmalar ise işçi dövizlerindeki azalma trendini açıklamaya yönelik çalışmalardır. ECORYS (2006)'nin raporuna göre, bu trend iki faktör ile açıklanabilir: Azalan Türk göçmen sayısı ve üçüncü- dördüncü kuşak Türk göçmenlerinin Türkiye ile daha zayıf bağlara sahip olmaları. İçduygu (2005)'e göre ise, 2000'li yılların başlarında belirgin hale gelen bu düşüş eğiliminde Almanya gibi ülkelerde yaşanan ekonomik çöküşün ve bunun yarattığı -özellikle göçmen işgücünü vuran- işsizliğin önemli rolü vardır. Karagöz (2006) ise bu düşme trendini Türk diasporasının geçirdiği sosyolojik-demografik değişim ve Türk göçmenlerin girişimcilik becerilerindeki değişim ile açıklamaktadır. Aydas (2005), özellikle büyük İstanbul depreminin gerçekleştiği 1999 sonrası döneme dikkat çektiği çalışmasında, bu dönemden sonra Türkiye'nin aldığı işçi dövizlerinin azalmasını işçi dövizlerinin arkasında yatan yatırım güdüsünün (fedakarlık motivasyonunun yerine) ön plana çıkması ile açıklar. Avcı ve Kirişçi (2008) ise işçi dövizlerindeki düşüşü, yeni göç akımlarındaki görece azalma ve var olan göçmenlerin ev sahibi ülkeye uzun dönemli yerleşme eğilimi ile açıklar.

4. Türkiye'ye Gelen İşçi Dövizlerinin 1998 Sonrası Eğilimi

a) 'Kesin dönüş' fikrinin kaybı ve ev sahibi ülkede süresiz ikametgah:

Avrupa'daki Türk nüfusunun geçirdiği demografik değişim Türkiye'ye işçi dövizleri akımındaki azalmanın en önemli nedenlerinden biridir. (ECORYS, 2006, Avcı ve Kirişçi, 2008). Türkiye kökenli göçmen

nüfusundaki görece azalma, göç akımları üzerindeki genel yasal kısıtlamalar ile Almanya'nın Türk göçmenlere uyguladığı özel sınırlandırmalar ile açıklanabilir. Bu kısıtlamalar, yeniden ülkeye giriş hakkı almanın yasal prosedürünün de zorlaşması nedeni ile göçmenleri evsahibi ülkede kısa dönemli ikamet etme kararından uzaklaştıran ve caydırıcı etmenler olagelmıştır. Yapılan birçok çalışmada özellikle 1990 sonrasında Türk kökenli göçmenlerin 'Türkiye'ye kesin dönüş' yapma fikrinden giderek uzaklaştıkları gösterilmiştir. Bunda, kazanılmış oturma izni vb. hakların kaybedilme korkusu etkin olduğu kadar, özellikle ikinci ve üçüncü kuşak Türk göçmenlerin Türkiye ile bağlarının zayıflığı da rol oynamaktadır. Geri göç kararı ile işçi dövizleri arasındaki güçlü bağın sebebi, uzun dönemde ülkelerine geri dönüş yapmak isteyen göçmenlerin ülkelerini iktisadi çıkarlarının odağı olarak görmeleri nedeni ile evsahibi ülkede yatırım yapmak yerine, anavatanda tasarruf yapmayı tercih etmeleridir. Türkiye örneğinde ise, birinci kuşağın kesin geri dönüş hayali/inancı ile desteklenmiş işçi dövizleri davranışı 1990'larda çözülmüş/ dönüşüme uğramış ve yeni kuşaklarca devralınmamıştır. Bunda 2. ve 3. kuşakların daimi ikametgah hakkı kazanmaları ve hatta çoğunun vatandaşlığa geçmiş olması da büyük rol oynamıştır.

b) Sosyo-ekonomik statüde değişim: İşveren olarak Türk göçmenler

Göçmen girişimciliği literatürünün bize göstermiş olduğu üzere, günümüzde Türk göçmenlerin çoğunluğu serbest meslek sahibidir ve bu göçmenler birikimlerini işçi dövizleri olarak Türkiye'ye göndermek yerine, evsahibi ülkede kendi iş alanlarında yatırım amaçlı kullanmaktadırlar. 2007 Mikrosensusuna göre, Almanya'da göçmen kökenli serbest meslek sahibi kişiler arasında en büyük grubu Türkler oluşturmaktadır ve 2000'li yılların başında sadece Almanya'da 50 000'den çok Türk kökenli işadama bulunmaktadır ki bunlar toplamda 250 000'den fazla insanı istihdam etmektedirler. Sosyo-ekonomik statüde yaşanan bu dönüşüm işçi dövizlerinde de yansımaları bulmuş ve özellikle son on yılda Türk göçmenlerin birikimlerini ev sahibi ülkedeki yatırımlara kaydirdiği gözlemlenmiştir.

c) Görünmeyen/ gayri resmi kanallar: Göçmen birikimlerinin İslami derneklere değerlendirilmesi ve yolsuzluk

Bilindiği gibi 'misafir işçi' döneminde tüketim (araba ve ev almak) veya yatırım (işletme açma ya da taksi satın alma) amaçlı kullanılan işçi dövizleri, son yirmi yıldır küçük imalat işletmeleri ve inşaat gibi girişimlere yönelmiş durumda. Bu değişimi özellikle Anadolu Kaplanları örneğinde görmek mümkün. Anadolu'daki Kombassan, Büyük Anadolu Holding, Yimpaş, Endüstri, Sayha, İttifak and Jet-Pa gibi firmaların kuruluş sermayelerinin çok büyük bir kısmı göçmen işçilerin dövizlerinden gelmiştir.

1990'lar Avrupa'da yaşayan Türk göçmenlerin çeşitli köktendinci İslami gruplar altında örgütlendikleri yıllar oldu. Avrupa'ya yaşanan Türk göçünün ilk 20-25 senelik döneminden oldukça büyük farklılık göstererek, ilk kez Müslümanlık göçmen kimliğinin öne çıkan bir ana bileşeni ve neredeyse tanımlayıcısı haline geldi. Bu politize oluş, Türkiye'deki iç siyasi gelişmelere paralel olarak eş zamanlı bir dini örgütlenmenin de yurtdışındaki yansımaları idi. 2000'lerin sonlarına gelindiğinde ise, gerek Alman gerekse Türk hükümetleri bu dini örgütlenmelerin hem maddi yönlerine hem de siyasi dini aktivitelerine dönem dönem denetimlerde bulunmaya başladı. Yine literatürde sıkça altı çizildiği gibi, bu denetimlerde ciddi maddi yolsuzluklar yapıldığı ve Müslüman göçmenlerin yardım adı altında toplanan paralarının farklı amaçlarla kullanıldığı görüldü. Veri yetersizliği nedeni ile dini vakıflara aktarılan birikimlerin miktarını kestirmek oldukça güçtür. Dolayısıyla, bu aktarımın işçi dövizlerindeki düşüşteki payını da hesaplamamız imkansız görünüyor. Ve fakat Müslüman topluluğun maddi birikimlerinin bir kısmının bu dernek ve vakıflarca toplanıp, toplanma amaçları dışında kullanıldığını söylemek mümkün. Bir grup göçmenin birikimlerinin bir kısmını finansal bir yatırım olarak Türkiye'de işçi dövizleri olarak tutmak yerine bu yardımlaşma derneklerine verdiği aşikardır. Fakat şunu da unutmamak gerekir ki, bu din bazlı göçmen ağları, işçi dövizlerinin gayri resmi kanallarla gerçekleşmesi sürecinin sadece bir kısmını oluşturuyor.

d) TCMB'nin hesaplamalarda yaptığı değişiklikler:

İşçi dövizlerinde özellikle 1998 sonrası gözlemlenen düşüşün bir başka nedeni ise TCMB'nin işçi dövizlerinde yaptığı hesaplama ve sınıflandırma değişiklikleridir. 2003 yılından önce, işçi dövizleri üç

ana kalemden oluşmakta idi. Bunlar, yurt dışında ikamet eden Türk vatandaşları tarafından gönderilerek Türk lirasına dönüştürülen döviz havaleleri ve bu vatandaşların Türkiye'deki döviz tevdiat hesaplarından yaptıkları Türk lirası kullanımları ile Türkiye'de buldukları sürede harcadıkları efektiflerdir. 2003'te TCMB yeni bir metod tanımlayarak işçi dövizlerinin son iki kalemini 'Turizm Gelirleri' altında yeniden sınıflandırdı. Ne yazık ki, yeni sınıflandırmaya göre oluşturulmuş olan veri setinde, bu iki kalemin miktarlarını ayrı ayrı görmemiz mümkün değil. Dolayısıyla bu yeni hesaplama ve sınıflandırma yönteminin işçi dövizlerindeki azalmadaki net payını görmemiz imkansız. Turizmin başat sektörlerden biri olduğu Türkiye örneğinde altı çizilmesi gereken nokta, turizm sektöründeki girişimciler için devletten turizm yatırımları için teşvik almanın önemli rol oynadığı. Bu yeni sınıflandırma ile suni olarak bir turizm şişkinliği oluşturulmuş ve böylece turizm faaliyetleri için gerekli lobi faaliyetlerinin politik altyapısı hazırlanmıştır. Buna ek olarak 1992'den itibaren işçi dövizleri verileri aylık olmuş ve 1996 yılından itibaren baval ticareti dahil tutulmuştur.

e) Faiz oranında düşüş ve vergi oranında artış:

Yurtdışında yaşayan Türk işçilerin TCMB'da açabilecekleri iki tür hesap bulunuyor. Bunlar Kredi Mektuplu Döviz Tevdiat Hesabı (KMDTH) ve Süper Döviz Hesabı (SDH). Bu hesaplar yurt dışında ikamet eden, oturma veya çalışma izni ya da hakkı bulunan 18 yaşından büyük, T.C. Vatandaşı veya belge sahibi gerçek kişiler adına TCMB tarafından belirlenen döviz cinsleri üzerinden açılan mevduat hesaplarıdır. Yurt dışında ikamet eden oturma veya çalışma izni ya da hakkı bulunan geçerli Türkiye Cumhuriyeti kimliğine (T.C.Pasaportu, T.C.Nüfus Cüzdanı) veya "belge"ye sahip gerçek kişiler T.C. Merkez Bankası nezdinde Kredi Mektuplu Döviz Tevdiat ve Süper Döviz Hesabı açtırabilirler. Yurt dışında kamu görevlisi olarak bulunan kişilerin hesap açtırabilmeleri için yurt dışında oturma veya çalışma iznine sahip olmaları gerekmektedir. Bu hesapların bu çalışma açısından önemli olan yanı bunlara TCMB'nın uygulamış olduğu faiz oranı ve vergi miktarıdır.

2 no'lu grafik üç temel değişkeni içermektedir: KMDTH üzerindeki faiz oranı (yüzde olarak), SDH

üzerindeki faiz oranı (yüzde olarak) ve bu her iki hesaba tahakkuk eden toplam faiz ödemesinden yapılan vergi kesintisi (milyon Euro). Bu grafik bize faiz oranında bir azalış eğilimi ve vergi miktarında bir artış eğilimi olduğunu gösterir. Bu iki zıt eğilim 1990 sonlarında işçi dövizleri miktarında yaşanan çarpıcı düşüş hakkında da ipuçları vermektedir. KMDTH hesapları göz önüne alındığında, 1994 sonrası denge durumunun ardından ilk ciddi düşüş 2001 finansal krizi döneminde olmuş ve takip eden yıllarda her yıl %1'lik düşüşler yaşanmıştır. Benzer bir eğilim SDH hesapları içinde gözlenebilir, zira 2001 ve 2004 yılları arasında döviz bazında faiz oranı %9'dan %3'e düşmüştür. Faiz oranları ve vergi miktarındaki bu eğilimler, Türk göçmen işçilerin özellikle 1990'ların sonlarından itibaren Türkiye'deki finansal yatırımlarından daha az gelir elde etmeye başladıklarını gösterir.

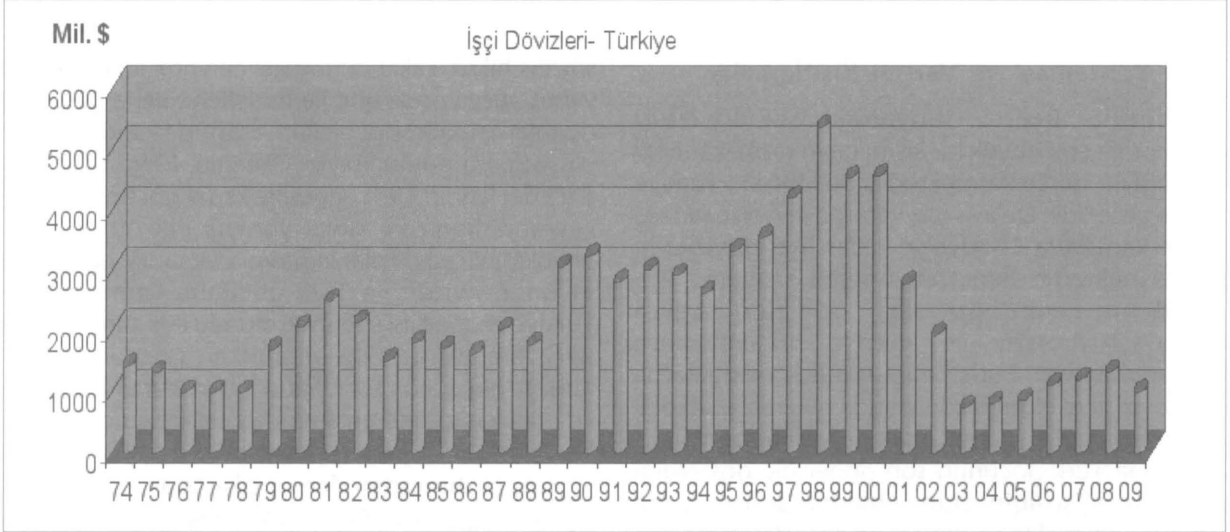
f) Euro'ya geçiş ve Avrupa'da ekonomik kriz:

Bilindiği gibi, 1999 yılında AB (Avrupa Birliği) ülkelerinin ortak para birimi Euro'ya geçişlerinin makroekonomik değişkenler üzerinde hem olumlu hem de olumsuz etkileri oldu. Ortak para birimine geçişin işçi dövizleri üzerine etkisi de sayısız çalışmaya konu oldu. Bu çalışmalarda üzerinde fikir birliği sağlanan nokta; Euro'nun alım gücü üzerinde, özellikle de en kırılgan grup olan göçmenlerin alım gücü üzerindeki etkisinin negatif olduğudur. Özellikle geçiş döneminde, yani Euro'nun ortak para birimi olarak resmen kabul edildiği 1999 yılından Euro'nun efektif olarak dolaşıma çıktığı 2002 senesine kadarki dönemde, geçim maliyetleri oldukça yükselmiştir. Artan hayat pahalılığı ise göçmenlerin tasarruflarını olumsuz etkilemiş ve anavatana para gönderme potansiyellerinde azalmaya neden olmuştur.

5. Türk Göçmenlerin Tasarruf Davranışının Ekonomik Krizlere Duyarlılığı

Yarattıkları sonuçlar ve karakteristikleri açısından değerlendirdiğimizde 1994, 2000/2001 krizleri ile 2008 krizi arasında derin farklılıklar görmemiz mümkündür. Krizlerin meydana geldikleri iktisadi konjonktürleri düşündüğümüzde bu farklılar son derece olağandır. En temel farklılık, 1994 ve 2000/2001 krizlerinin finans krizleri oluşu, bunun yanı sıra 2008 krizinin en çok finans-dışı sektörleri vurmuş olmasıdır.

Grafik 2. KMDTH ve SDH Faiz Oranları (%) ve Vergi Miktarı (Milyon Euro), 1985-2009, 1 yıl vadeli hesap

Kaynak: TCMB

1994 krizi, yeterince denetlenmeyen finans sektörü içindeki özel bankaların taşıdığı yüksek risk primlerinden kaynaklanmıştır. Bankacılık sisteminin kırılganlığı da bu duruma eklendiğinde Türkiye ekonomisi likidite ve döviz darboğazı yaşamıştır.

2000/2001 krizi ise Türk bankacılık sisteminin yüksek kırılganlığından kaynaklanmıştır. Kasım 2000 krizinde, artan görev zararları birikimi ve bunların kısa dönem yurtiçi banka kaynakları ile finanse edilmesi gereği nedeni en çok devlet bankaları zarar görmüştür. Şubat 2001 krizi ise, döviz kuru riskine karşı hassasiyetleri nedeniyle özel bankaları vurmuştur.

2003 sonrası dönemde Türkiye ekonomisi, 'yüksek faiz-düşük kur- ucuz ithalat-yüksek dış borç' politikasını izlemiştir. Bu politika Türkiye'yi 2008 reel krizine taşımıştır. Bu bağlamda, bu üç kriz arasındaki bir başka temel fark, krizlerin süresi yani ömrüdür. 1994 ve 2000/1 krizleri bir seferlik spekülasyon geçici çöküşlerken, 2008 krizi uzun dönem durgunluk şeklinde seyretmiştir ve global bir krizdir.

Bu her üç krizde de işçi dövizleri Türkiye ekonomisi açısından bir kurtarıcı olarak görülmüş onlara adeta 'krizden çıkarıcı' bir fonksiyon yüklenmiştir. Fakat bu beklenti, iktisadi politikalarda karşılığını bulmamıştır.

Kriz öncesi ve sonrası, işçi dövizleri davranışını incelemek, hem krizlerin etkisini anlamak açısından hem de göçmen işçilerin tasarruf davranışını ve bu

davranışın ardında yatan iktisadi güdüleri kavramak açısından önemlidir. 3 nolu grafik, 1992 ve 2009 yılları arasında yaşanan üç kriz döneminin öncesinde ve sonrasında işçi dövizleri akımındaki değişimi göstermektedir. 1994 sonrası dönemde, işçi dövizleri akımında belirgin bir artış trendini görmek mümkündür. Fakat bu artma eğilimi, 2000/1 krizi sonrasında çarpıcı bir şekilde değişmiştir. 1998'de başlayan düşüş 2000'lerde belirginleşmiş ve 2002 de dip noktasına ulaşmıştır. 2008 krizi henüz çok güncel olması nedeni ile uzun dönemli etkilerinden bahsetmek şu aşamada güç olsa da, 2009 yılında Türkiye ekonomisinin işçi dövizleri alımında kayda değer bir artış göstermediği grafikten kolayca görülebilir.

Burada kısaca özetlenen bu kriz sonrası eğilimlerin farklı nedenleri bulunmaktadır. Her şeyden önce, Türk göçmenlerin tasarruf davranışlarında Türkiye ekonomisinin istikrarına ve geleceğine duydukları güven birincil rol oynamaktadır. Gerek bankacılık sektörünün kırılgan yapısı gerekse reel sektördeki istikrarsızlık her ekonomik krizde biraz daha perçinlenmiş ve Türk göçmenlerin tasarruflarını Türkiye'de değerlendirme planlarını zayıflatmıştır. İkinci olarak, işçi dövizleri davranışının arkasında yatan ekonomik saiklerde fedakarlık güdüsünden stratejik davranışa doğru bir kayma yaşandığından söz edilebilir. 1990'larda, Türk göçmenleri güçlü aile bağları nedeni ile geride kalan aileleri ekonomik anlamda desteklemek üstelik bu desteği kriz dönemlerinde daha da artırmak yönünde bir eğilim taşımaktaydı. 2000'lerde ise yatırım ve kar güdüsü

bu eğilime baskın çıkmış ve Türk göçmenlerin, sık sık krizler yaşayan ve yeni krizlere gebe olan Türkiye ekonomisinde yatırım yapma eğilimleri düşmüştür.

6. Yöntemsel ve Verisel Kısıtlamalar

Bilindiği üzere, dünyadaki işçi dövizleri akımlarının çok büyük bir kısmı gayri resmi kanallar aracılığıyla gerçekleşmektedir. Bu durum Türkiye içinde geçerlidir. Dolayısıyla, var olan veri bize sadece resmi kanallarla Türkiye'ye gelen işçi dövizlerini göstermektedir. İkinci en önemli kısıtlama ise, TCMB'nin sunduğu işçi dövizleri verisi toplulaştırılmıştır ve menşe ülkeye göre ayrıştırılmamıştır. Buda hangi ülkeden ne miktarda işçi dövizini akışı olduğu konusunda bilgimiz olmadığı anlamına gelir. Bu eksiklik, azalma trendinin arkasında Türk göçünün son dönemde gösterdiği coğrafi değişikliğin olup olmadığı sorusunu da yanıtı bırakmaktadır. Veri setindeki bu kısıtlamaların yanı sıra, yöntemsel olarak da bu çalışmada sadece tanımlayıcı bir yöntem benimsenmiştir. Çalışmadaki kimi argümanların nitel çözümlene yöntemleri ile desteklenmesi gerekmektedir.

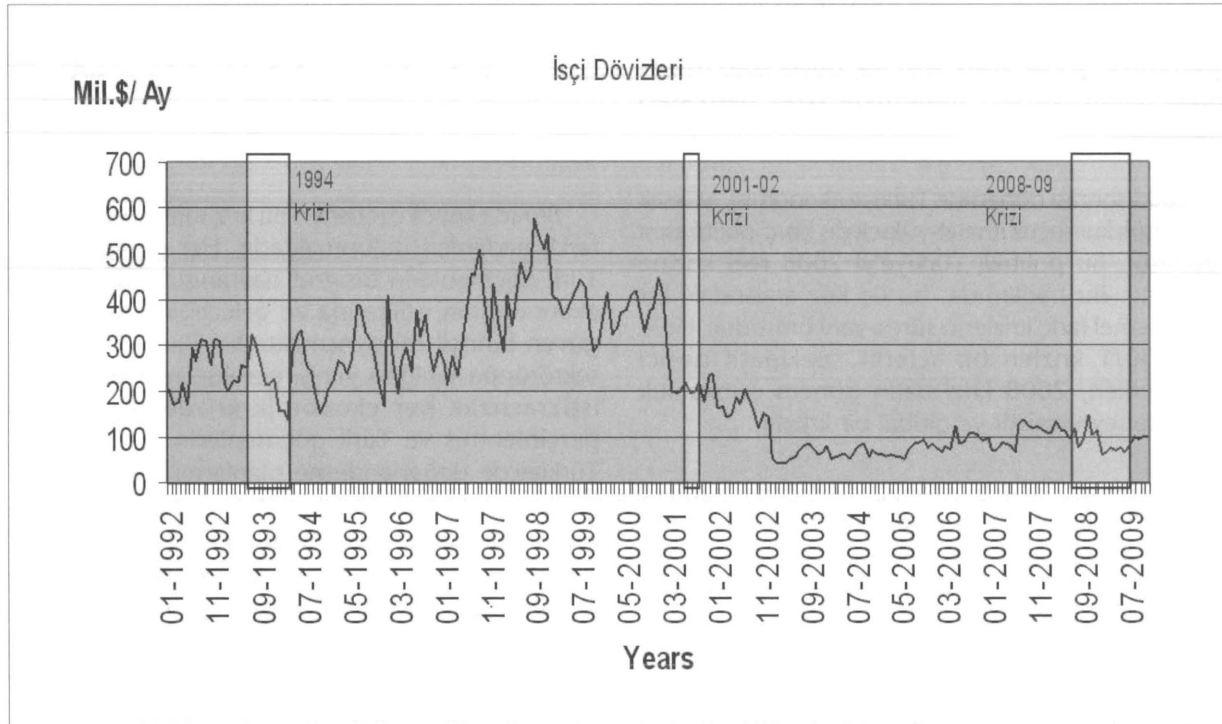
7. Sonuç

Türkiye'nin erken dönem göç tarihine baktığımızda, 60'larda ve 70'lerde göçün iktisadi

kalkınma hedefinin önemli bir aracı olarak görüldüğünü ve özellikle Avrupa'ya yaşanan emek göçünün yaratacağı işçi dövizleri potansiyelinin önemli bir ekonomik kaynak olarak algılandığını söyleyebiliriz. Fakat bugün gelinen noktada, yaklaşık yarım yüzyıl önce göç ile hedeflenenlerle gerçekte uygulanan göç politikaları arasında ciddi bir açığı olduğunu görmekteyiz. Örneğin, Martin (1991), Türk devletinin 1971 senesine kadar göçün önemini kavramadığını ve göçe yönelik elle tutulur bir politikasının ya da planlamasının olmadığı görüşünü savunur. Avrupa'ya Türk göçünün uzun vadede Türkiye ekonomisi üzerinde olumlu etki yaratmadığı sıkça literatürde dile getirilirken gözden kaçan, Türkiye'nin göçün taraflarından biri olarak planlama ve politika üretme anlamında aciz kalışıdır.

Göç tarihimizden dersler çıkartarak, özellikle de işçi dövizlerindeki dikkat çekici azalışı göz önünde bulundurarak, Türkiye'nin alması gereken çeşitli önlemler bulunduğunu söyleyebiliriz. İşçi dövizlerini tekrar teşvik edebilmek ve miktarı 1990'lardaki seviyelere çekebilmek için ekonomideki belirsizlikleri minimize etmek önceliklidir. Finansal krizlere karşı duyarlılığı azalmış bir Türkiye ekonomisi, göçmen işçilerin Türkiye ekonomisine olan güvenini tazeleyerek işçi dövizleri için yeniden cazip olabilir

Grafik 3. İşçi Dövizleri, 1992-2009 (aylık), Milyon Dolar

Kaynak: TCMB

ve göçmenlerin yatırım motivasyonunda olumlu rol oynayabilir. Bunu sağlamak ve işçi dövizlerini hem Türkiye ekonomisi hem de göçmenler için etkin ve verimli bir şekilde kullanabilmek yakın dönemde Türkiye'nin göç stratejisi bağlamında karşılaşıcağı önemli zorluklardan biridir. Dış finansal kaynak anlamında bu sürecin doğru yönetilmesi Türk ekonomisinin önündeki acil görevlerden biridir.

KAYNAKLAR

Abadan-Unat, N. (2002). Bitmeyen Göç: Konuk İşçilikten Ulus-ötesi Yurttaşlığa. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Akkoyunlu, S. and K.A. Kholodilin. (2006). What Affects the Remittances of Turkish Workers: Turkish or German Output? German Institute for Economic Research Discussion Paper (622).

Akkoyunlu, S. and B.Silverstovs (2007). The Role of Remittances in Migration Decision: Evidence from Turkish Migration. German Institute for Economic Research Discussion Paper (691).

Amuedo-Dorantes, C. and Pozo, S. (2004). Workers' Remittances and the Real Exchange Rate: A Paradox of Gifts, World Development, Vol. 32 No.8, p 1407-1417.

Alper, A.M. (2005). İşçi Dövizlerini Belirleyen Makro Ekonomik Etkenler: Türkiye Örneği. Uzmanlık Yeterlilik Tezi. Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası İşçi Dövizleri Genel Müdürlüğü.

Aydas, O.T. (2004). Determinants of Workers Remittances: The Case of Turkey, Working Paper, Bilkent Üniversitesi, Ankara.

Chami, R., C. Fullenkamp S. Jahjah. (2005). Are Immigrant Remittance Flows a Source of Capital for Development?. IMF Staff Papers. Vol 52. No.1, p 55-81.

De Haas, H. (2005). International Migration, Remittances and Development: Myths and Fact. Global Migration Perspectives No. 30.

Eken, S. (2005). Macroeconomic Impacts of Remittances in Migration, Remittances and Development, OECD, 2005 p 193-196.

Ersun, C. ,Ok, S.T., İlyas, A.I ve Mustafaoglu, M. (1997) Fransa, Belçika, Hollanda'daki Türk Girişimcileri. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası.

Gammeltoft, P. (2002). Remittances and Other Financial Flows to Developing Countries. International Migration, Vol 40(5).

Gallina, A. (2004). Migration, financial flows and development in the Euro-Mediterranean Area. Federico Caffè Centre Research Report no.5

Güven, S. (1977). Dış Göç ve İşçi Yatırım Ortaklıkları. Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, No. 168, Ankara.

Hagen-Zanker, J. and M. Siegel. (2007). The determinants of remittances: A review of Literature. Maastricht Graduate School of Governance Working Paper (003).

İçduygu, A. (2005). International Migrants Remittances in Turkey. CARIM Euro-Mediterranean Consortium for Applied Research on International Migration, Analytical and Synthetic Notes- Demographic and Economic Module, CARIM -AS 2006/7.

İçduygu, A. (2005). Migration, Remittances and Their Impact on Economic Development in Turkey, in Migration, Remittances and Development, OECD, 2005 p. 89-95.

Karagöz, K. (2006) Workers' Remittances and Economic Growth: Evidence from Turkey. Journal of Yasar University, 4(13), 1891-1908.

Kırdar, G.M. (2005). Return Migration and Saving Behavior of Foreign Workers in Germany. ERC Working Papers 0506, ERC - Economic Research Center, Middle East Technical University.

Koç, I and I.Onan. (2004). International Migrants' Remittances and Welfare Status of the Left-behind Families in Turkey. International Migration Review, Volume 38, Number 1. P.78-113.

Köksal, N.E. (2006). Determinants and Impact of the Turkish Economy of Remittances, Ulasim Tarihi 1 Mayıs 2010 , <http://www.luc.edu/orgs/meea/volume8/PDFS/koksal.pdf>

Köksal, E. and T. Liebig. (2005). Principal Channels and Costs of Remittances: The Case of Turkey. In *Remittances and Development*, OECD, p. 103- 117.

Lartey, E. K. K., Mandelman, F. S. and Acosta, P. A. (2008). Remittances, exchange rate regimes, and the Dutch disease: a panel data analysis, Working Paper 2008- 12, Federal Reserve Bank of Atlanta.

Lopez, H., Molina, L. and Bussolo, M. (2007). Remittances and the real exchange rate, Policy Research Working Paper Series 4213, The World Bank, Washington D.C.

Martin, P.L. (1991). The Unfinished Story: Turkish Labor Migration to Western Europe, with Special Reference to Federal Republic of Germany. Geneva, International Labour Office.

McGettigan, D. (2005). Country Study: Turkey. IMF Research Bulletin Volume 6, Number 4.

Munz, R and T.Straubhhar and F. Vadean and N. Vadean. (2006). The Costs and Benefits of European Immigration. HWWI Policy. Report No.3

Demir Ö and M. Acar and M. Toprak .(2004).Anatolian Tigers or Islamic Capital: Prospects and Challenges. Middle Eastern Studies, 40, issue 6, pp.166 - 188.

Piracha, M. and Zhu, Y. (2007). Precautionary Savings by Natives and Immigrants in Germany. The Institute for the Study of Labor Discussion Paper Series (2942).

Sayan, S. (2004). Guest Workers' Remittances and Output Fluctuations in Host and Home Countries; The Case of Remittances from Turkish Workers in Germany. *Emerging Markets Finance and Trade*, Vol. 40, no.6. pp-68-81.

Sayan, S. (2006). Business Cycles and Workers' Remittances: How Do Migrant Workers Respond to Cyclical Movements of GDP at Home?. IMF Working Paper,06/52.

Sinnig, M. (2007). Determinants of Savings and Remittances: Empirical Evidence from Immigrants to Germany. *Ruhr Economic Papers#23*.

Spatafora, N. (2005). Workers' Remittances. IMF Research Bulletin Volume 6, Number 4.

Straubhaar,T. (1986). The Determinants of Workers' Remittances: The Case of Turkey. *Weltwirtschaftliches Archiv* 122, no.4: 728-740

Tatar, T., A.Aksoy, E.Ada. (1989). Türk İşçi Şirketlerinin Verimlilik ve Etkinlik Sorunları. Milli Produktivite Merkezi Yayınları No.396, Ankara.

Van Dalen, H.P and G.Groenwol and T. Fokkema. (2005). Remittances and their Effect on Emigration Intentions in Egypt, Morocco and Turkey. Tinbergen Institute Discussion Paper, TI 2005-030/1.

Yüksel, B. (1982). Yurtdışındaki İşçilerin Tasarruflarının Değerlendirilmesi. Ankara. DPT.